

Dr Divna ĐURIĆ-ZAMOLO, dipl. Ing. arh.

JEVREJI — GRADITELJI BEOGRADA DO 1941. GODINE

PRVA dokumenta o ovoj temi otkrili smo u arhivi planova beogradskih zgrada Građevinskog odbora za period 1898—1914. godine koja se čuva u Muzeju grada Beograda. Ova arhiva nije tako velika i nije kompletna, ali smo u njoj našli dokumentaciju za trojicu Jevreja graditelja Beograda, VIKTORA DAVIDA AZRIELA, LEONA TALVIJA i JOVANA KOENA. Za period XIX veka građevinske arhive nisu sačuvane, ali se iz drugih izvora zna da je u Beogradu radilo dosta stranih građevinskih stručnjaka iz krajeva preko Save i Dunava. Da li je među njima bilo i Jevreja, za sada se ne može utvrditi. Za period između dva svetska rata sačuvana je kompletna obimna arhiva planova beogradskih zgrada i ona se danas čuva u Istorijskom arhivu Beograda. Kao izvor o našoj temi nije se mogla mnogo koristiti jer je sređena hronološki i po ulicama. Kada bude dobila registar po autorima projekata moći će se otkriti još dosta stambenih zgrada koje su projektovali Jevreji arhitekti.

Što se tiče ostalih izvora koji su poslužili za obradu teme o beogradskim graditeljima Jevrejima treba istaći dokumentaciju u Jevrejskom istorijskom muzeju, a naročito memoare dra Davida Tajtacaka. I naše savremene enciklopedije pružile su dosta podataka za ovu temu, a zatim su značajni usmeni podaci rođaka i poznanika Jevreja graditelja. Na kraju možemo reći da je dosta pojedinačnih podataka nađeno u različitoj literaturi, u koju ubrajamo i razne popise i adresare (popis ovlašćenih inženjera iz 1940, popis diplomiranih inženjera u periodu između dva svetska rata). Za analizu arhitekture pojedinih objekata, autoru su služile same građevine kako danas izgledaju na licu mesta.

Na osnovu svih ovih izvora, podaci za pojedine graditelje su obimniji i dovoljni, dok za druge to nisu. Zbog toga možemo reći da je poznavanje Jevreja graditelja Beograda do 1941. dosta neujednačeno i da nije bilo moguće govoriti o svakome od njih na isti način.

ALBALA JOSIF JOŠKA

(Beograd 19. IV 1902 — Beograd 1942)

Pripada beogradskoj jevrejskoj porodici. Otac mu je bio trgovački putnik. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Beogradu, a zatim se upisao na Arhitektonski odsek Tehničkog fakulteta u Beogradu. Diplomirao je u junu 1933. godine.¹

¹ D. Tajtacak, *Beogradski Jevreji i njihova zanimanja do drugog svetskog rata* (rukopis iz 1971. godine), Jevrejski istorijski muzej, Beograd, Inv. br. 4268, str. 114; V. Marković, *Imenik diplomiranih inženjera i arhitekata na Tehničkom fakultetu u Beogradu, 1919—1938*, Beograd 1939.

Posle toga je položio državni ispit za ovlašćenog inženjera, jer ga nalazimo u spisku ovlašćenih inženjera iz 1940. godine sa adresom u Ulici kralja Petra br. 75² (danas Ulica 7. jula)

U toku svoje kratkotrajne stručne delatnosti, J. Albala se bavio projektovanjem stambenih zgrada, uglavnom u Beogradu.³ Međutim, za sada u Beogradu nije poznata nijedna zgrada koju je on projektovao. Da bismo upoznali arhitekturu koju je primenjivao na svojim objektima razmotrićemo dva njegova projekta sačuvana u Istorijskom arhivu Niša.⁴ To su projekti za dve jednospratne stambene zgrade u Nišu. Iz oba projekta se uočava da je arh. Albala prihvatio tada avangardnu modernu arhitekturu i njenu funkcionalnost i bezornamentalnost. Takođe je prihvatio i nove konstruktivne sisteme, jer je na obema zgradama primenio armirani beton za međuspratne konstrukcije. Jedno je kuća advokata Aleksandra Hadži-Pešića, na uglu ulica Jevremove i Sindelićeve, čiji je projekat odobren za izvođenje krajem 1937. godine, a predračunska vrednost je bila 200.000 dinara. Drugo je dvorišna kuća fotografa Isaka Mandilovića u Karadorđevoj ulici br. 14, čiji je projekat odobren za izvođenje u aprilu 1936. godine, a predračunska vrednost je iznosila 50.000 dinara.

Arhitekta Albala je bio poznati jevrejski javni radnik. Stradao je za vreme drugog svetskog rata zajedno sa celom porodicom 1942. godine.⁵

AZRIEL ISAK
(oko 1905 — ?)

Nisu poznati biografski podaci o Isaku Azrielu. Zna se samo da je sve svoje projekte ostvario u zajednici sa arhitektom Mišom Manojlovićem, a nalazimo ga i u Popisu ovlašćenih inženjera u Kraljevini Jugoslaviji 1940. godine.⁶ Prema podacima Saveza jevrejskih opština, Isak Azriel je preživeo drugi svetski rat, a posle rata se odselio u Izrael.

AZRIEL VIKTOR DAVID
(Beograd oko 1875 — 1942)

Viktor David Azriel potiče iz stare beogradske jevrejske trgovačke porodice. Sačuvan je testament iz 1836. njegovoga pretka Hajima Azriela koji nosi ime kao i

² *Popis ovlašćenih inženjera u Kraljevini Jugoslaviji za godinu 1940.*, Savez inženjerskih komora, Beograd 1940.

³ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114.

⁴ Istorijski arhiv Niša, Istraživanje iz 1968. godine (bez inv. br.)

⁵ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114.

⁶ Vid. ovaj rad pod Manojlović Milan-Miša; *Popis ovlašćenih inženjera*.

njegov otac. Iz testamenta se vidi da je Hajim bio trgovac koji je imao radnju u čaršiji i kuću sa baštom »sproću jevrejske sinagoge«,⁷ koja se nalazila u sredini bloka između današnjih ulica Tadeuša Košćuškog, Solunske, Jevrejske i Visokog Stevana. Imao je četiri sina iz dva braka, tako da bi mu Viktor Azriel mogao biti praunuk. Imanje kod sinagoge nalazilo se na uglu ulica Tadeuša Košćuškog (ranije Knez-Mihailov venac) i Solunske jer je sačuvan dokument, molba Hajima Azriela iz 1907. upućena Građevinskom odboru da mu se dozvoli podizanje privremene zgrade na ovom terenu.⁸ Otac Viktora Azriela imao je i kuću na uglu ulica Tadeuša Košćuškog i Zmaja od Noćaja br. 1;⁹ bavio se trgovinom žitarica na veliko. Bio je i aktivan član beogradske Jevrejske opštine, pa čak izvesno vreme i njen predsednik.¹⁰

Viktor David Azriel je osnovnu školu i gimnaziju završio u Beogradu, a Građevinski fakultet sa odličnim uspehom u Beču. Kada se vratio u Beograd, samo se relativno kratko vreme bavio svojom strukom, koju je napustio iz danas nepoznatih razloga. Kao materijalno obezbeđen putovao je i pisao, a interesovao se i za cionizam.¹¹ Godine 1922. objavio je putopis *Moj put u Izrael*. Posle prvog svetskog rata stanovao je u očevoj kući na uglu današnjih ulica Tadeuša Košćuškog i Zmaja od Noćaja br. 1, a 1927. godine ga nalazimo u Cara Uroša ulici br. 5. Prema svedočanstvu dra Tajtacaka streljali su ga nacisti u drugom svetskom ratu 1942. godine.¹²

Na osnovu sačuvanih dokumenata može se zaključiti da se Viktor Azriel posle završenih studija vratio u Beograd prvih godina XX veka. Sačuvan je prepis dozvole izdate 1906. godine¹³ prema kojoj Viktor David Azriel može vršiti inženjersku praksu. Za dobijanje dozvole bila je potrebna i izvesna praksa, tako da se može pretpostaviti kako je Azriel izvesno vreme radio u svojoj struci i pre 1906. Dobivši dozvolu, Azrielu je izgleda prvi posao bio da izradi plan dogradnje i adaptacije očeve kuće na uglu ulica Tadeuša Košćuškog i Zmaja od Noćaja. Sami planovi nisu sačuvani, ali je ostao dokument iz kojeg se vidi da je na molbu Hajima Azriela od 28. marta 1906. odobren plan adaptacije i dogradnje ove kuće. Uz ovaj dokument sačuvana su još dva: protokol regulacije i nivelacije i prepis dozvole. V. D. Azrielu da može vršiti inženjersku praksu.¹⁴ Nesumnjivo je da je V. D. Azriel izradio pomenuti plan. U isto vreme je dobio i posao projektovanja i izvođenja kuće, svakako očevog prijatelja, Benciona Bulija u današnjoj 7. jula ulici br. 16. Tako su se počeli razgranjavati njegovi stručni poslovi, što potvrđuje još jedan sačuvani dokument. To je opet molba njegovog oca Građevinskom odboru od 27. januara 1907. da mu se odobri izgradnja privremene dvorišne zgrade na njegovom

⁷ B. Peruničić, *Beogradski sud 1819—1839. godine*, Istorijski arhiv Beograda, Beograd 1964, 670.

⁸ Muzej grada Beograda (dalje: MGB); Odeljenje za arhitekturu i urbanizam, Studijska zbirka: V. D. Azriel.

⁹ MGB, Ur. 11408—11410.

¹⁰ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; Z. Manević, »Pioniri moderne arhitekture Beograda«, *Arhitektura Urbanizam*, br. 16, 1962, 47.

¹¹ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; G. Gordić, *Biografije. Srpska arhitektura 1900—1970*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1972, 129.

¹² D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; A. Suvorin, *Ceo Beograd. Adresno-informativna knjiga za Beograd, Zemun i Topčider*, Ruska misao, Beograd 1922; Telefonski imenik Beograda za 1927. godinu.

¹³ MGB, Ur. 11410.

¹⁴ MGB, Ur. 11408—11410.

imanju, na uglu današnjih ulica Tadeuša Koščušskog i Solunske, u kojoj bi bila smeštena bravarska i stolarska radionica, potrebna njegovom sinu Viktoru Azrielu, »preduzimaču i arhitektu«,¹⁵ Posle ovoga, za sada znamo da je V. D. Azriel u 1908. rukovodio izgradnjom sinagoge u Cara Uroša ulici prema projektu arh. Milana Kapetanovića. Tokom izvođenja, Azriel je izvršio izmene projekta u konstruktivnom detalju izvođenja galerije. Umesto u drvetu, on je galeriju izveo u armiranom betonu, koji je već ranije primenio u izvođenju jednog dela tavanice Robnog magacina u 7. jula ulici br. 16.¹⁶ Međutim, izgleda da je zbog ovoga došlo do nesuglasica, usled kojih je V. D. Azriel najverovatnije i napustio rad u struci, što je mogao sebi dozvoliti kao materijalno obezbeđen čovek.

Robni magacin Benciona Bulija

Ulica 7. jula br. 16

Najznačajnije Azrielovo delo, a ujedno i jedno od značajnih ostvarenja u arhitekturi Beograda toga vremena, jeste pomenuti Robni magacin Benciona Bulija u Ulici 7. jula br. 16. Sačuvana je kopija projekta ulične fasade ove zgrade,¹⁷ na osnovu koje smo danas sigurni u autorstvo ove zgrade jer je ranije bilo nekih sumnji. Na projektu je potpisan Viktor Azriel kao projektant i izvođač, građevinski inženjer i preduzimač. Iz ovoga projekta se prvi put saznalo da je zgradu gradio Bencion Buli koji je imao bankarsku radnju u Knez-Mihailovoj ulici, blizu Ulice 7. jula.

Upoređujući projekat i izvedeni objekat uočavamo da su opšte karakteristike zadržane, ali primećujemo da mnogi detalji nisu izvedeni, ili su ih možda pokrile kasnije adaptacije. Azriel je projektovao zanimljiva ulazna vrata, sa finim secesijskim gvozdenim ukrasima rafiniranih linija iznad njih, čega danas nema. Danas takođe nema dekoracija od kovanog gvožđa što kao arabeske pokrivaju lučni nosač koji završava građevinu i deo fasade koji zaklanja međuspratnu konstrukciju iznad prizemlja. Smatramo da je ostvarena fasada u velikoj meri izgubila u izražajnosti zbog toga što je cela data u monotonom rasteru prozora. Azriel je u projektu olakšao kompoziciju fasade detaljima većih prozorskih površina u osovini zgrade, povećavajući ih od prizemlja prema drugom spratu.

Zgrada sagrađena 1907. predstavlja inače u Beogradu usamljeni primer rešenja objekta po novim arhitektonskim principima koji se u potpunosti razlikuju od do tada ustaljenih akademskih postulata. Glavni građevinski materijal ovde je do tada neuobičajeno gvožđe, i za konstrukciju i za dekoraciju. Unutrašnje rešenje prostora takođe je neuobičajeno, jer se tri nivoa rešavaju kao jedinstven prostor sa galerijama i jednim mostom. Fasada isto tako predstavlja novinu svojim dvodimenzionalnim rešenjem i u opštoj kompoziciji i u detaljima. Ona je tretirana kao jedinstvena površina, sa bočno naglašenim vertikalama koje prelaze i samu

¹⁵ MGB, Odeljenje za arhitekturu i urbanizam, Studijska zbirka; V. D. Azriel.

¹⁶ Z. Manević, *nav. članak*, 48.

¹⁷ MGB, Ur. 3785.

visinu objekta, dajući celom rešenju utisak ogromnog rama za neku čudnu sliku mirnih i čistih površina.¹⁸

ERLIH HUGO

(Zagreb 31. I 1879 — Zagreb 21. IX 1936)

Rođen je u poznatoj porodici zagrebačkih graditelja, što mu je svakako i predodredilo životni poziv. Njegov otac Herman Erlih bio je sopstvenik većeg građevinskog preduzeća u Zagrebu.¹⁹ Hugo Erlih je završio Tehničku visoku školu u Beču, pa je tamo našao i svoje prvo zaposlenje kao arhitekt projektant. Radio je u ateljeima bečkih arhitekata F. Omana i H. Valhera, gde je vršio restauracije nekih starih dvoraca u Austriji. Zatim mu je poveren značajan zadatak da dovrši vilu »Karma« na Ženevskom jezeru, koju je započeo poznati arhitekta A. Los. U Zagreb se vratio 1909. i do 1915. je vrlo intenzivno radio na projektovanju stambenih zgrada, kolektivnih i individualnih, u okviru zajedničkog ateljea sa arhitektom V. Kovačićem. I posle prvog svetskog rata se intenzivno bavio projektovanjem, kad se više oslanjao na istorijske stilove. Pored stambenih zgrada projektuje i javne građevine, Berzu, banke i drugo, opet sve uglavnom u Zagrebu. U isto vreme rukovodi i jednim od najvećih projektantskih ateljea u Zagrebu. U ateljeu je radio veći broj mladih arhitekata koji su prihvatili moderan stil u arhitekturi, pa ga prihvata i Hugo Erlih.

Hugo Erlih je veliko ime hrvatske istorije arhitekture, pogotovu zagrebačke. Doživeo je čak da mu jedan strani izdavač objavi monografiju 1932. godine.²⁰ Međutim, njegova delatnost je vezana i za Beograd. Za sada se zna za dve beogradske građevine koje je projektovao: Udružena banka u Ulici 7. jula br. 21 i stambena zgrada u Siminoj ulici br. 29. Osim toga, Erlih je učestvovao i na konkursima za neke zgrade u Beogradu koje nisu izvedene po njegovim projektima: Agrarna banka i zgrada »Singer«.²¹ Udružena banka (danas Jugobanka). Zgrada je podignuta ili 1929. ili 1931. godine²² Ulica 7. jula br. 21. U svakom slučaju je jedna od najranijih javnih građevina u Beogradu sagrađenih u duhu moderne arhitekture. U to vreme je Erlih prvi put i započeo da primenjuje u svojoj arhitekturi nove avangardne tendencije, sa ravnim linijama i glatkim zidnim površinama.

Zgrada nema veliku širinu fasade, a uzidana je sa obe strane. Iako u modernom duhu rešena je simetrično, što se naročito odražava u prizemlju; tu se nalaze tri velika otvora kod kojih kvadrat igra značajnu ulogu. Na sredini je velika ulazna kapija jednake širine i visine, čiju celu površinu pokriva metalna rešetka sa ma-

¹⁸ D. Đurić-Zamolo, *Graditelji Beograda 1815—1914*, MGB, Beograd 1981, 15.

¹⁹ Prema svedočanstvu Milice Mihajlović, kustosa Jevrejskog istorijskog muzeja, porodica Erlih je jevrejska

²⁰ Z. Domljan, »Ehrlich Hugo«, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, (dalje: LEJ), 1, Jugoslovenski leksikografski zavod »Miroslav Krleža«, Zagreb, 1984, 386—387.

²¹ Isto, 387.

²² LEJ, 1, 387; 1929; U. Martinović, *Moderna Beograd*, Beograd, »Naučna knjiga«, b. g. 42; 1931.

lim kvadratnim poljima. Jedan deo ove površine zauzimaju manja vrata kroz koja se ulazi u banku. Na levoj i desnoj strani od ulazne kapije nalazi se po jedan veliki kvadratni prozor, pokriven istim rešetkama kao i ulazna kapija. Na prvom i drugom spratu fasade postavljeni su u nizu po sedam prozora koje povezuje neprofilisana gredica donjom ivicom prozora. Treći sprat ima veću spratnu visinu i tri velika prozora. Iznad prozora je puna zidna masa bez otvora, visine jednog sprata. Na ovoj ravnoj zidnoj površini bez otvora, iznad svakoga od tri prozora trećeg sprata urezan je plitko luk prečnika širine prozora. Osim toga, u ovu praznu zidnu masu je na dosta velikom rastojanju od gornje ivice građevine ubačen neprofilisan venac nešto većeg ispada celom širinom zgrade. Ovakvo rešenje fasade je kako vidimo neobično i neuobičajeno, ali svakako funkcionalno.

Stambena zgrada (danas Holandska ambasada)

Simina ulica br. 29, ugao Dositejeve

Ova kolektivna stambena zgrada sagrađena je 1931. godine,²³ među prvima u Beogradu koje su izgrađene po principima moderne, funkcionalne i bezornamentalne arhitekture. Objekat se nalazi na uglu, sa dužom fasadom prema Dositejevoj ulici, prema kojoj ima prizemlje i dva sprata. Iz Simine ulice, ugaoni deo je zadržao spratnost iz Dositejeve ulice, dok je na desnom uglu dograđen još jedan sprat, što podseća na naknadnu dogradnju. Glavni motiv fasade nalazi se na uglu koji nije zasečen. Tu je u visini prvog sprata postavljen erker koji je na uglu zaobljen i ima prozor sa šest okana prema Dositejevoj ulici. Polazeći od erkera, zgrada ima u svakome nivou po pet otvora prema Dositejevoj, a po četiri prema Siminoj ulici. Prozori su trokrilni i nalaze se na dosta velikim razmacima. U prizemlju su dva ulaza u zgradu, iz svake ulice po jedan. Postavljeni su iz obe ulice kao treći otvor od kraja zgrade. Ulazna kapija je specifično rešenje: iznad vrata su isturena neprofilisana gredica i prozor sa malim kvadratnim oknima. Svi prozori prvog sprata povezani su jednostavno profilisanim vencima duž gornjih i donjih ivica. Osim glatke zidne površine i prozora, fasade drugog i trećeg sprata, nemaju nikakvih drugih arhitektonskih elemenata.

KOEN JOVAN
(oko 1880 — ?)

U arhivi Građevinskog odbora 1898—1914. koja se čuva u Muzeju grada Beograda nalazi se i devet projekata manjih stambenih zgrada koje je radio Koen. Na taj način smo i saznali za postojanje ovoga Jevrejina projektanta koji se na svim planovima potpisivao samo sa J. Koen. Tragajući dalje nismo mogli doći ni do kakvih

²³ U. Martinović, *nav. delo*, 41.

podataka o njegovome životu i radu osim što se u jednom adresaru iz 1922. nalazi sledeći podatak: »Jovan Koen, inž., Topličin venac 8, tel. 11-70.«²⁴

Na osnovu ovog kratkog teksta, a i na osnovu godina u kojima je projektovao pomenutih devet planova, 1911—1914. možemo doći do nekih zaključaka u vezi sa biografijom Jovana Koena. Rođen je svakako oko 1880; bio je građevinski inženjer koji se bavio i projektovanjem stambenih zgrada. Posle 1922. ili je umro, ili je otišao iz Beograda, jer ga u kasnijim adresarima Beograda nema.

Sačuvani projekti su datirani osim jednog. Tako su dva plana iz 1911, četiri plana iz 1912, po jedan iz 1913. i 1914, dok je poslednji nedatiran. Sve projektovane zgrade su prizemne osim jedne sa jednim spratom, ali je to dvorišna kuća. Što se tiče lokacije zgrada, sve su na Vračaru (ulice Alekse Nenadovića, Golsvortijeva, Kneza Miloša, Kursulina, Mlatišumina, Mutapova Sokolska) osim dve koje su u Paliluli (ulice Dalmatinska i Kneza Danila). Svi sopstvenici zgrada su Srbi (Đorđević, Đurišić, Đurović, Živanović, Ilić, Rađenković, Rajić i Stojisavljević). O zgradama ćemo govoriti po hronološkom redu. Većina ovih zgrada nije do danas sačuvana.

Kuća Sofije Đuričić

Ulica Kneza Miloša br. 11

Ovo je dvorišna zgrada koja ima podrum, prizemlje i jedan sprat, sa dva identična stana u prizemlju i na spratu. Zgrada je slobodnostojeća tako da se osvetljava sa svih strana. Rešenje stana je centralno, sa velikom trpezarijom u sredini oko koje su grupisane četiri sobe i sve ostale prostorije jednog potpuno komfornog tana. Glavna fasada je rešena klasicistički, sa dosta skromnom dekoracijom i visokom atikom na sredini. Projekat je izrađen 1911. godine.²⁵

Kuća Dušana Rađenkovića

Ulica Alekse Nenadovića br. 9

Predstavlja prizemnu kuću za jednu porodicu, uzidana je samo sa jedne strane. Rešenje stana je oko velikog centralnog predsoblja iz kojeg se ulazi u svih pet soba. Sve su prostrane, direktno osvetljene osim kupatila osvetljenog preko svetlarnika. Fasada je rešena asimetrično, a ukrašena je dosta bogatom klasicističnom plastičnom dekoracijom. Projektovana je 1911. godine.²⁶

Grupa malih stambenih zgrada

Dve kuće Arandela Ilića nalazile su se na njegovom imanju koja je izlazilo na dve ulice, prema kojima su kuće i podignute. U kući prema Dalmatinskoj ulici br. 34

²⁴ A. Suvorin, *nav. delo*.

²⁵ MGB, Ur. 14210.

²⁶ MGB, Ur. 14212.

smeštena su dva nekomforna stana, jedan sa tri, a drugi sa četiri sobe. Kuća prema Knez-Danilovoj br. 17 ima dva dvosobna i dva jednosobna stana, takođe nekomforna. Fasade su obrađene u vrlo skromnoj klasicističkoj dekoraciji. Projektovane su 1912. godine.²⁷

Kuća Milana Stojisavljevića u Mlatišuminoj ulici br. 8 ima prizemlje i podrum. U prizemlju je smešten četvorosoban komforan stan. Fasada prema ulici ima dosta skromnu klasičnu plastičnu dekoraciju. Projekat je izrađen 1912. godine.²⁸

Kuća Neška Đorđevića u Sokolskoj ulici br. 3 je prizemna kuća za izdavanje, sa tri dvosobna nekomforna stana. Fasada je rešena sa siromašnom klasicističkom dekoracijom. Projekat je rađen 1912. godine.²⁹

Kuća Nastasa Rajića na uglu ulica Mutapove i Tamnavske predstavlja malu prizemnu poslovno-stambenu zgradu jer je na uglu trgovina, a prema Tamnavskoj ulici su dva jednosobna stana. Fasada ima skromnu klasicističku dekoraciju. Projektovana je 1913. godine.³⁰

Kuća Jovana Đurovića se nalazila u Kursulinoj ulici, do ugla Ulice maršala Tolbuhina i predstavlja prizemni objekat sa jednim četvorosobnim nekomfornim stanom. Fasada je za ovako malu zgradu dosta bogato dekorisana plastičnom klasicističkom dekoracijom. Projektovana je 1914. godine.³¹

Kuća Milorada Živanovića nalazila se u Golsvortijevoj ulici br. 36, u dnu dvorišta. Ona predstavlja dvosoban nekomforan stan u prizemnoj zgradi bez dekoracija na fasadi. Godina projektovanja nije označena, ali je svakako iz perioda kao i ostale navedene zgrade 1911—1914. godine.³²

Na osnovu izloženih kratkih analiza svake od građevina koje je projektovao J. Koen, mi možemo govoriti o karakteristikama arhitekture Jovana Koena. Pre svega možemo zaključiti da su veličina zgrade i obrada fasade zavisili od materijalnih mogućnosti i želje sopstvenika projektovane kuće. Tako su neke zgrade veće po obimu, ali sa skromno rešenim fasadama, dok je kod drugih obrnut slučaj. Projekti su zavisili i od stanja komunalija u pojedinim krajevima Beograda onoga vremena, tako da neke zgrade imaju sanitarni čvor, dok ga druge nemaju. Što se tiče arhitekture fasada, Koen je primenjivao plitku plastičnu klasicističku dekoraciju u malteru. Elemenata secesije nema, iako su oni bili u velikoj meri primenjivani u Beogradu u to vreme. Projektovane kuće su ili za jednu porodicu, dakle sa jednim stanom, ili su u većini slučajeva sa više stanova, što znači da su sta-

²⁷ MGB, Ur. 14211.

²⁸ MGB, Ur. 14218—14220.

²⁹ MGB, Ur. 14221—14223.

³⁰ MGB, Ur. 14214—14215.

³¹ MGB, Ur. 14216—14217.

³² MGB, Ur. 14213.

224 D. Đurić-Zamolo

novi bili za izdavanje. Pri rešavanju većih stanova, Jovan Koen je primenjivao centralno rešenje oko neke središnje prostorije. Uspevao je uglavnom da svaka soba dobije zaseban ulaz i da bude direktno osvetljena. Među svim zgradama je samo jedna sa trgovinom uz stanove.

LEVI ISIDOR (oko 1890 — ?)

Za ing. Isidora Levija saznali smo iz sačuvane dokumentacije o izgradnji Jevrejske ulice dvadesetih godina ovog veka.³³ Drugih podataka o ing. Leviju za sada nema, ali iz ove dokumentacije vidimo da je bio ovlašćeni građevinski inženjer koji je u Beogradu projektovao stambene zgrade. Prema njegovim projektima su u Jevrejskoj ulici izgrađene dve zgrade, jedna veća kolektivna stambena zgrada, a druga manja individualna.

Kuća Nastasa Ristića

Ugao ulica Jevrejske između br. 4 i 6 i Visokog Stevana br. 6

Ing. Isidor Levi je projektovao stambenu zgradu sa prizemljem i dva sprata. Da bi se izgradila ova zgrada srušena je jedna veoma lepa kuća balkansko-orientalne arhitekture sa dva erkera, vrlo slična poznatoj Ičkovoju kući u 7. jula br. 8.³⁴ Nova zgrada je dobila novu regulacionu liniju, različitu od stare. Regulaciona linija prema Visokog Stevana ulici povučena je za 8 m, a prema Jevrejskoj za 2 m. Kuću je gradio Nastas Ristić, kafedžija kod »Topole«, koja se nalazila na prostoru današnjeg Trga Nikole Pašića. On je bio sopstvenik placa od 1922, a molbu za podizanje nove kuće podneo je 1927. godine. Radovi na izgradnji započeli su početkom oktobra 1927, a završeni su krajem aprila 1928, tako da je zgrada primljena od komisije i predata na upotrebu 21. maja 1928. godine. Sačuvani su kompletni planovi zgrade iz kojih se vidi da u to vreme još nije bila određena nivoelaciona linija Jevrejske ulice, zbog čega je izgradnja odobrena »bez prava na naknadu štete od Opštine beogradske, ako bi se zgrada docnijom nivoelacijom oštetila«.

Objekat je građen od opeke u cementnom i krečnom malteru, a cena cele građevine bila je 1.100.000 dinara. Zgrada je imala prizemlje i dva sprata. Projektom su bila predviđena po tri stana u svakome nivou i jedan dućan, koji je uskoro pretvoren takođe u stan, pa je zgrada imala ukupno deset stanova.³⁵ Srušena je 1982. godine zbog izgradnje nove višespratnice, što znači da je trajala 54 godine.

³³ Istorijski arhiv Beograda (dalje: IAB), Arhiva planova zgrada 1918—1941, ranije fascikla br. 46.

³⁴ D. Đurić-Zamolo, »Stara Jevrejska četvrt i Jevrejska ulica u Beogradu«, *Jevrejski almanah*, 1965—1967, 56—57.

³⁵ IAB, Arhiva planova, fascikla br. 46; D. Đurić-Zamolo, *nav. članak*, 56—57.

Pošto je već bila srušena čulo se mišljenje da je nije trebalo rušiti jer je bila lepa i solidno zidana građevina.

Kolektivna stambena zgrada na uglu ulica Jevrejske i Visokog Stevana podignuta je u stilu tada još važeće, ali već zakasnele eklektičke arhitekture sa elementima klasicističke dekoracije. Zgrada je imala zasečeni ugao sa po jednim prozorom u svakom nivou. Prema Jevrejskoj ulici imala je po tri prozora u jednom nivou, a prema Visokog Stevana po pet. O arhitekturi zgrade se može govoriti na osnovu dveju sačuvanih fotografija koje je snimio Jeremija Stanojević.³⁶ Glavni motiv fasade je bio zasečeni ugao koji je podvučen balkonima sa gvozdеном оградом u visini prvog i drugog sprata i atikom ukrašenom sa dve simetrično položene vaze u odnosu na središnji polukružno završeni deo. Niska atika se nalazila i iznad fasada prema obema ulicama. Prizemlje je obrađeno u imitaciji rustike, a fasada je završena krovним vencem, dok se podeoni venac nalazi iznad prizemlja. Kroz prvi i drugi sprat provučeni su, između pojedinih prozora, plitki pilastri sa skromnim kapitelima ispod krovnog venca. Kao značajniji ukrasni elementi mogu se pomenuti profilisane gredice iznad prozora prvog sprata.

Kuća Nisima Tajtacaka Jevrejska ulica br. 12

Druga poznata građevina koju je projektovao ing. Levi nalazila se na imanju koje je prema Jevrejskoj ulici imalo uzano lice, dok se plac u dubini širio. Na tom širem delu imanja, u dvorištu, 1926. je sagrađena zgrada sa suterenom i prizemljem, koju je projektovao ing. Levi. Ni fotografija ni planovi zgrade nisu sačuvani, nego samo dokumentacija oko izgradnje kuće. Iz ove dokumentacije se vidi da je kuću zidao Nisim Tajtacak, špediter, da je zgrada završena za četiri meseca, da su temelji građeni od nabijenog betona, a da je vrednost zgrade bila 120.000 dinara.³⁷

Ing. Isidor Levi je verovatno umro tridesetih godina, ili se tada odselio iz Beograda, jer ga nema među ovlašćenim inženjerima u Beogradu 1940. godine.³⁸

MANOJLOVIĆ MILAN-MIŠA (Beograd 11. II 1901 — 1942)

Kao rođeni Beograđanin je osnovnu i srednju školu završio u Beogradu, a posle prvog svetskog rata upisao se na Arhitektonski fakultet u Beogradu, na kome je diplomirao u februaru 1928. godine.³⁹ U zajednici sa arh. Isakom Azrielom imao

³⁶ D. Đurić-Zamolo, *Beograd 1930. na fotografijama Jeremije Stanojevića*, Beograd, MGB 1975, kat. br. 727, 730; ista, *»Stara Jevrejska...«,* sl. B-1 10.

³⁷ IAB, Arhiva planova, fascikla br. 46; D. Đurić-Zamolo, *»Stara Jevrejska...«,* 59—60.

³⁸ *Popis ovlašćenih inženjera.*

³⁹ V. Marković, *nav. delo*, 42.

je projektni biro, koji se 1937. nalazio u Strahinjića Bana ulici br. 80 u Beogradu.⁴⁰ Njihova delatnost se uglavnom i odvijala u Beogradu. Oni su još tada, u periodu između dva svetska rata, postavljali pločice na zgradama koje su projektovali sa natpisom: »Projekat i nadzor Manojlović i Azriel, ovlašćeni arhitekti«.⁴¹ Pripadali su »Grupi arhitekata modernog pravca«.⁴² Streljali su ga okupatori 1942. godine.⁴³ Iako sa srpskim imenom i prezimenom, stariji beogradski arhitekti znaju da je bio Jevrejin.

Dom inženjera i arhitekata

(danas Dom inženjera i tehničara, Ulica kneza Miloša br. 7)

Godine 1932. raspisan je uži konkurs pozvanih za izradu idejnog projekta Doma inženjera i arhitekata na mestu stare prizemne zgrade u kojoj se nalazilo Udruženje inženjera i arhitekata. Prvu nagradu na konkursu dobili su arhitekti Miša Marojlović i Isak Azriel, pa je prema njihovom projektu zgrada i izvedena. Postavljanje kamena-temeljca izvedeno je 10. septembra 1933, a svečano otvaranje Doma obavljeno je 16. juna 1935. godine.⁴⁴ To znači da su radovi na izvođenju ove velike zgrade trajali jednu godinu i devet meseci. Zgrada se održala do naših dana. Ima suteran, prizemlje i četiri sprata. U suteranu je velika sala koja je služila i služi za različite namene, ali najvećim delom za potrebe društava inženjera i tehničara. Na spratovima su prostorije različitih veličina u koje se ulazi iz produžnih hodnika. Rešenje osnova je vrlo čisto, kao i rešenje glavne fasade, u modernom duhu koji se javlja u arhitekturi Beograda krajem dvadesetih godina. Glavna fasada je funkcionalna i predstavlja odraz horizontalne i vertikalne komunikacije u u utrašnjosti zgrade. Na desnoj strani je vertikalna komunikacija, stepenište koje se na fasadi pokazuje kao vertikalni prozor koji se proteže od glavnog ulaza u zgradu do vrha zgrade. Na levoj strani se pružaju horizontalne nizova prozora po nivoima. Svaki nivo ima po četiri četvorokrilna prozora sa uzanim delovima zida između njih.

Gostioničarski dom

(danas Ugostiteljsko-turistički obrazovni centar)

Jug-Bogdanova ulica br. 28

Sagrađen je 1931. godine.⁴⁵ Zgrada predstavlja mnogo veći objekat od prethodnog, podignuta je takođe u modernom bezornamentalnom stilu, ali se čini da je kvalitet arhitekture prethodne zgrade bolji. Građevina postoji i danas, a ima suteran, prizemlje i pet spratova. Glavna fasada, u delu gde su spratovi, rešena je simetrično sa po 21 prozorom na svakome spratu. Fasada je karakteristična po

⁴⁰ Potpuni adresar za upravno područje Uprave grada Beograda, Beograd 1937.

⁴¹ Usmeni podatak arh. B. Stojanovića.

⁴² G. Gordić, *Biografija, Srpska arhitektura 1900—1970*, Muzej savremene umetnosti, Beograd 1972, 138.

⁴³ LEJ, 2, 272; Iako sa srpskim imenom i prezimenom, stariji beogradski arhitekti znaju da je bio Jevrejin.

⁴⁴ *Politika*, 11. IX 1933; 19. VI 1935; LEJ, 2, 272.

⁴⁵ G. Gordić, *nav. delo*, 198; LEJ, 2, 272.

plitkim i ne tako širokim pilastrima pravougaonog preseka koji se protežu kroz prva četiri sprata. Ima ih ukupno osamnaest, jer se ne pojavljuju između prvog i drugog i preposlednjeg i poslednjeg prozora. Svi prozori od prvog do četvrtog sprata sastoje se od po dva kvadrata po visini, dok je na petom spratu niz prozora kvadratnog oblika. Deo glavne fasade prizemlja i sutereza rešen je na specifičan način, verovatno zbog terena u padu. Desna polovina sadrži niz visokih i širokih staklenih izloga, dok su na levom delu ulazna vrata i prozori raspoređeni u funkciji rešenja osnove.

Stambena zgrada

(danas Skupština opštine Savski venac)
Ulica kneza Miloša br. 69

Prema opštoj oceni, zgrada predstavlja jedan od značajnijih objekata stambene arhitekture Beograda između dva svetska rata. Ona »reprezentuje beogradsku modernu arhitekturu ovoga vremena«. Sagrađena je 1940. godine,⁴⁶ a ima prizemlje i četiri sprata. Postavljena je slobodno na terenu, tako da ima četiri fasade. Fasada prema ulici je dosta uzana u odnosu na dubinu objekta, pa su i stanovi rešeni po dubini. Na svakome spratu su bila po dva stana velike površine osnove, rešena na najsavremeniji način; svaki stan je imao po dva balkona. Ulični stanovi su na glavnoj fasadi imali po jedan trokrilni prozor i po jednu izduženu lođu. Četvrti sprat je bio drukčije rešen, jer se ovde prema ulici pojavljuje veća terasa. U celokupnom rešenju građevine ostvareno je moderno jedinstvo osnove stana i konstruktivno-likovnog sklopa zgrade. Ovaj objekat je »svoje opredeljenje za moderno integralno i konsekventno sproveo i ostvario na najvišem arhitektonskom nivou... Rešenje osnove stana u potpunosti raskida se... tradicionalnim shvatanjima i daje savršen... i originalan koncept stana, koji dotada nije bio poznat u Beogradu«. Pri tome funkcionalizam nije prihvaćen formalno »kao likovna spekulacija, već kao suštinska promena karaktera organizacije prostora i arhitekture«. ⁴⁷ Međutim, posleratnom adaptacijom zgrade izgubili su se svi ovi njihovi kvaliteti. Ona je pretvorena u poslovnu zgradu i u njoj se nalazi Opština Savski venac. Prizemlje je u potpunosti izmenjeno, a na spratovima su između ostalog zazidane i lođe na glavnoj fasadi i mesto njih su postavljeni prozori u nizu.

Stambena zgrada

Zmaj-Jovina ulica br. 29

Sagrađena je 1937. godine⁴⁸ u modernom bezornamentalnom stilu. Zgrada ima prizemlje i četiri sprata, sa drugačije rešenom fasadom četvrtog sprata, koja ima ukupno tri manja prozora. Veći levi deo glavne fasade kroz prva tri sprata ispada

⁴⁶ LEJ, 2, 272; U. Martinović, *nav. delo*, 74.

⁴⁷ U. Martinović, *nav. delo*, 74.

⁴⁸ Isto, 77.

erkerno za oko 0,5 m u odnosu na regulacionu liniju zgrade. Na ovome delu se na svakom spratu nalazi desno prozor, a levo loda sa punom ogradom, koja opet ima mali ispad. Desni uzani deo fasade, na regulacionoj liniji, pokazuje se kao vertikalna sa tri okrugla prozora po visini, na svakom spratu po jedan.

Stambena zgrada

Ivan-Begova ulica br. 9

Sagrađena je pred drugi svetski rat⁴⁹ u stilu moderne arhitekture, kao i sve ostale zgrade Manojlovića i Azriela. I ovde je rešenje asimetrično, tako da desni deo ima četiri, a levi tri sprata. Ulaz u zgradu je na desnoj strani. Specifičnost rešenja sastoji se u tome što je fasadna linija prizemlja ravna i ide po regulacionoj liniji, dok je linija spratova izlomljena, tako da se pojavljuju balkoni trouglaste osnove. Ova izlomljena linija je posledica kose regulacione linije u odnosu na granične linije ograde prema susedima. Konstrukcija ograda balkona je gvozdena, a ispune su od mutnog stakla.

MONDŠAJN HERMAN

(Husjatnji, Poljska, oko 1886 — Beograd oko 1942)

Herman Mondšajn je studirao i diplomirao na Tehničkoj visokoj školi u Beču, na Odseku za građevinsku tehniku. Prvo zaposlenje je dobio u Čehoslovačkoj, gde je radio na izgradnji mostova. Posle toga je došao u Zagreb i tu radio za firmu »Sun-ko i Jungman« na izvođenju radova za veliki hotel »Esplanad«. Godine 1926. prešao je u Beograd, gde je kao građevinski inženjer uglavnom radio na izvođenju javnih građevina. U početku je radio u zajednici sa tehničarom Hugom Vajsom, a zatim je osnovao svoje preduzeće »Centar« u Ulici cara Lazara br. 12. Nalazimo ga i u popisu ovlašćenih inženjera iz 1940. kao ovlašćenog građevinskog inženjera, a sa pomenutom adresom u Ulici cara Lazara.⁵⁰

Po dolasku u Beograd stupio je na posao izvođača radova na velikoj zgradi Ministarstva šuma i ruda, koja i danas postoji na uglu ulica Kneza Miloša br. 24 i Nemanjine, a čija je izgradnja već bila u toku. Pored toga, ing. Mondšajn je radio i na izvođenju sledećih većih građevina u Beogradu: Poljoprivredni fakultet u Zemunu, palata Osiguravajućeg društva »Jugoslavija« na Terazijama, višespratnica u Brankovoj ulici, na neparnoj strani u blizini mosta, sa zaobljenim ugaonim delom, kuća kožarskog trgovca Krstića, višespratna zgrada u Tadeuša Koščušskog ulici između Knez-Mihailove i Uzun-Mirkove ulice. Poslednja zgrada na čijem je izvođenju radio ing. Mondšajn pred drugi svetski rat bio je sanatorijum za grubodolne u Knez-selu kod Niša. Stradao je za vreme drugog svetskog rata pošto

⁴⁹ LEJ, 2, 272.

⁵⁰ Popis ovlašćenih inženjera.

su ga Nemci odveli sa drugim Jevrejima u logor kod Topovskih šupa u Beogradu.⁵¹

NAJMAN JOSIF

(Beograd 19. V 1894 — Beograd 7. I 1951)

Rođen je u bogatoj beogradskoj jevrejskoj trgovačkoj porodici; otac mu je bio član firme »Morici Tiler i kompanija«. U Beogradu je završio osnovnu školu i gimnaziju sa odličnim uspehom, a zatim se upisao na Arhitektonski odsek Tehničkog fakulteta u Beogradu, gde je diplomirao u februaru 1923. godine.⁵² Posle toga je otišao na specijalizaciju u Pariz i tu ostao do 1927. godine. Vrativši se u Beograd otvorio je samostalni projektantski biro u Vlačkovićevoj ulici br. 20, u kome je vredno radio i uskoro postao poznat i cenjen stručnjak. Poznato je da je sa svojim projektima učestvovao na izložbi jugoslovenske savremene arhitekture u Beogradu 1931. godine,⁵³ a učestvovao je i na javnim konkursima. Godine 1949. postavljen je za docenta Arhitektonskog fakulteta u Beogradu. Značajno je i njegovo učešće u izradi Generalnog urbanističkog plana Beograda koji je usvojen 1950. godine.⁵⁴

Zadužbina Nikole Spasića

Knez-Mihailova ulica br. 47

Najpoznatije Najmanovo arhitektonsko delo jeste velika kolektivna stambena zgrada u Knez-Mihailovoj ulici br. 47, koja zauzima ceo prostor od Ulice 7. jula do Ulice Nikole Spasića, a po dubini do Ulice cara Lazara. To je svakako bila najveća kolektivna stambena zgrada u Beogradu do drugog svetskog rata. Zgrada je sazidana na mestu jednospratne zgrade u kojoj se nalazila poznata »Gradanska kasina«. Nova građevina je podignuta iz Fonda Zaduzbine Nikole Spasića, čija se jedna zadužbina već nalazila u Knez-Mihailovoj ulici br. 33. Kamen-temeljac nove građevine je osvećen 1929, a zgrada je završena 1930. godine, što je zaista rekordno vreme za zgradu te veličine. Građevina ima prizemlje i četiri sprata, a osnova je, svakako na zahtev investitora, rešena sa maksimalnim iskorišćavanjem zemljišta. Loša posledica ovog načina rešavanja osnove jeste veći broj svetlarnika, koji su se tada u Beogradu počeli primenjivati, a time i mračne prostorije sa prozorima prema svetlarnicima. Inače je građevina projektovana za 38 stanova i 4 trgovine. Primenjena su sva najnovija tehnička dostignuća da bi se obezbedilo udobno stanovanje. Zgrada je tako imala centralno grejanje, toplu

⁵¹ Usmeni podaci Ing. Dore Milić iz Splita, kćerke Ing. Hermana Mondšajna.

⁵² D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; V. Marković, *nav. delo*.

⁵³ Z. Manević, »Izložbe jugoslovenske savremene arhitekture u Beogradu« (1931, 1933), *Godišnjak grada Beograda*, XXVII, 1980, 275.

⁵⁴ *Enciklopedija likovnih umetnosti*, (dalje: ELU), 3, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb 1964, 522, Najman Josif; *Popis ovlašćenih Inženjera*; LEJ, 2, 416—417.

vodu u svim stanovima, četiri osobna lifta i devet teretnih.⁵⁵ Za konstrukcije su primenjeni beton i armirani beton, a za obradu fasada veštački kamen od belog cementa. Radove je izvodio kao preduzimač arh. Živojin Nikolić.⁵⁶

Kao što se vidi, arh. Najman je ovu zgradu projektovao odmah po dolasku iz Pariza jer je projekat morao biti gotov već 1929, kada je osvećen kamen-temeljac. Uticaj usavršavanja u Parizu, u potpunosti se ogleda na arhitekturi fasada Zadužbine Nikole Spasića. Fasade su obrađene stilski, iako je moderna arhitektura već bila kročila na beogradsko tlo. Na zgradi su primenjeni eklektički elementi francuske renesanse koji su se u Francuskoj tada već počeli napuštati. Prizemlje je obrađeno u bosazu čije dekorativne elemente sačinjavaju lepezasto postavljene kamene blokovi iznad otvora. Horizontalni veneci su postavljeni iznad prizemlja i trećeg i četvrtog sprata. U podeoni venac iznad prizemlja uklopljeni su balkoni sa balustradama ispred svih prozora prvog sprata. Najizrazitiji i najbogatiji je venac iznad trećeg sprata, tako da četvrti sprat deluje kao neka vrsta mansarde, iznad koga je visok krov u čijem su sklopu kupole na uglovima i u sredini glavne fasade prema Knez-Mihailovoj ulici. U visini krova su na nekoliko mesta postavljeni lučni timpanoni, od kojih je veličinom podvučen timpanon na sredini fasade ispod kubeta. Površina fasade prvog, drugog i trećeg sprata obrađena je kao jedna celina. Ukupan broj prozora u svakom nivou fasade prema Knez-Mihailovoj ulici iznosi petnaest. Svi prozori su na jednakim razmacima osim krajnjih, koji su udaljeniji i drukčije obrađeni od ostalih. Između trinaest prozora u srednjem delu fasade nalaze se pilastri koji se protežu kroz sva tri sprata i završavaju se kapitelima. Prozori imaju kamene šambrane, a između svih prozora po visini su dekorativno plastično obrađena pravougaona polja. I fasada četvrtog sprata je dosta bogato dekorisana, sa naglašenom dekoracijom srednja tri prozora ispod kupole. Iako velikih dimenzija, zgrada skladno, lepo i monumentalno deluje u ambijentu Knez-Mihailove ulice. Arh. Nestorović smatra da je zgrada uspešno Najmanovo ostvarenje i da »impresionira svojim specifičnim oblicima i detaljima«.

Kovnica novca

(danas Zavod za izradu novčanica)

Topčider, Pionirska ulica br. 2

Ovaj objekat je prva javna građevina koju je Josif Najman projektovao u Beogradu 1930. godine.⁵⁷ Specifična namena zgrade uočava se već pri prvom pogledu na ceo kompleks objekta. Pre svega, kompleks je obuhvaćen punom zidanom ogradom visine oko 3,5 m koja ne dozvoljava pogled na prizemlje zgrade. I ono što se vidi iznad zida je neprijatno posmatrati jer je dosta ljudi iz obezbeđenja koji vas sumnjičavo gledaju. Zgrada se sastoji iz dva izdužena bloka, jedan sa de-

⁵⁵ *Spomenica Nikole Spasića*, Izd. Zadužbine Nikole Spasića, Beograd, 1931, 21, 36—40.

⁵⁶ B. Nestorović, »Postakademizam u arhitekturi Beograda (1919—1941)«, *Godišnjak grada Beograda*, XX, 1973, 361, 378 pod 23; Z. Skalamera i Z. Jakovljević, »Knez-Mihailova ulica«, *Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda*, sv. 3, 1964, 29.

⁵⁷ LEJ, 2, 416, Najman Josif.

set, a drugi sa jedanaest prozora na fasadi u jednome nivou. Blokovi su verovatno povezani samo u prizemlju, pošto u gornjim delovima nemaju međusobnu vezu. Jedan blok je paralelan sa Pionirskom ulicom, drugi je upravan na prvi, a njegova fasada je okrenuta prema sporednoj ulici. Na krajevima oba bloka su delovi sa drukčije obrađenim fasadama, koji su za sprat viši od samih blokova tako da deluju kao kule. Po svemu izgleda da su tu smeštena stepeništa, jer se uočavaju prozori u nizu postavljeni po kosini. Blok prema Pionirskoj ulici je visine dvospratne građevine, dok je drugi visok kao građevina sa tri sprata. Međutim, na svakom bloku je samo po jedan niz prozora, a ostalo su puni zidovi. Blok prema sporednoj ulici ima u zoni iznad prozora — ali na prostorima između njih — pilastre jačih dimenzija koji ukazuju na to da je u unutrašnjosti sala sa ramovskom konstrukcijom. Osim pomenutih pilastera nema druge dekoracije. Iz svega izloženog vidi se da je zgrada koncipirana po principima moderne arhitekture, čije su glavne karakteristike na ovoj zgradi očigledno izražene. Zgrada je rešena funkcionalno, a na njenoj fasadi nema dekoracije. Međutim, zbog specifičnosti programa ovakve institucije nisu se na zgradi mogli postići lepota i kvalitet izraza, što inače postižu bolja ostvarenja moderne arhitekture.

Trgovačka akademija

Ugao ulica 29. novembra i Cetinjske br. 5

Prema opštoj oceni, zgrada Trgovačke akademije je manje uspelo ostvarenje arhitekta Najmana od drugih njegovih značajnih dela. Po rečima arh. B. Nestorovića, Najman je ovde »pokušao da, u suštini akademsku kompoziciju u odnosu na podelu masa i površina, modernizuje izostavljanjem dekorativnih elemenata i povećanjem zastakljenih površina.«⁵⁸ Zgrada je podignuta 1931. godine kao zadužbina, tako da na centralnom mestu građevine i danas stoji natpis »Delo Vase i Nikole braće Radojković«.

Rešavajući zgradu na uglu dveju ulica, Najman je pre svega široko zasekao ugao i na tome oformio glavnu fasadu. Tako zgrada u tom ugaonom delu ima prizemlje i četiri sprata, dok su delovi prema obema ulicama trospratni. Glavni motiv ugaone fasade je u nivou prizemlja i prvog sprata. Na sredini je jedan deo dozidan samo u prizemlju sa velikim ulaznim vratima, a prema njima vodi široko stepenište kojim se prilazi sa tri strane. Iznad ovog prizemnog dela je neka vrsta nadstrešnice, a iznad nje je balkon u visini prvog sprata koji ide gotovo celom dužinom ove fasade. Fasade prema obema ulicama imaju na krajevima rizalite. Delovi fasade između ugaonog dela i rizalita imaju u svakom nivou po pet prozora, dok ih je na rizalitu prema Cetinjskoj ulici jedan, a prema Ulici 29. novembra tri. Iznad trospratnih delova građevine proteže se profilisani venac dosta velikog ispada, ali on se produžava i iznad trećeg sprata na ugaonom četvoro-spratnom delu. U visini krova duž sve tri fasade je atika sa uprošćenim balustradama na delovima koji se nalaze iznad prozora. Prozori drugog i trećeg sprata su nešto većih dimenzija i sa specifično raspoređenim oknima.

⁵⁸ B. Nestorović, *nav. članak*, 381; ELU, 3, 522, Najman Josif; LEJ, 2, 417.

Opštinska štedionica

Zeleni venac br. 16

Za ovu zgradu bio je raspisan konkurs na kome je arh. Najman dobio prvu nagradu, tako da je prema njegovom projektu zgrada i izvedena. Svečano otvaranje štedionice bilo je 31. oktobra 1936. godine.⁵⁹ Rešenje fasade je simetrično osim ulazne kapije koja je na desnoj strani. Zgrada ima suteran, prizemlje i četiri sprata. Svaki sprat ima po pet otvora, dok ih je u suterenu i prizemlju po sedam. Svi otvori se završavaju arhitravno osim glavnog ulaza, koji predstavlja veliku kapiju završenu polukružnim lukom. Rešenje fasade je vrlo jasno i čisto, u modernom stilu, sa izvesnim reminiscencijama na vreme eklektike i akademizma. To se ogleda u simetričnom rešenju fasade, polukružnom luku glavnog ulaza i u nekoj vrsti sasvim uprošćenih lizena plitkog pravougaoanog preseka koje se protežu duž srednjih pet prozora na prvom, drugom i trećem spratu. Specifičnost arhitekture ove zgrade ogleda se i u suprotstavljanju boja: izrazito tamne, kakvi su zidovi suterena i prizemlja, i izrazito svetle, kakvi su zidovi spratova.

Državna markarnica

(danas Institut za istraživanje materijala SR Srbije)

Bulevar vojvode Mišića br. 43, ugao Ruske ulice

Prema svedočanstvu arh. Branislava Kojića u *Enciklopediji likovnih umetnosti*, arh. J. Najman je projektovao zgradu Državne markarnice.⁶⁰ Pošto takva ustanova danas ne postoji bilo je teže utvrditi koja je to građevina. Kada smo ustanovili da se u zgradi danas nalazi Institut za ispitivanje materijala, službenici Instituta su znali prema pričanju starijih da je njihova zgrada pre rata zidana za Državnu markarnicu. Zgrada je počela da se zida pred rat i do rata su završeni svi građevinski radovi. Posle rata su izvedeni završni radovi i građevina je 1945—46. predata na upotrebu Ministarstvu elektroprivrede. Nekoliko godina kasnije, oko 1950, u zgradu je useljen pomenuti Institut, pa se u njemu i danas nalazi.

Objekat je velikih dimenzija, tj. velike površine osnove. Ima sve odlike Najmanove arhitekture, a rešenje masa i fasada čistije je nego kod Trgovačke akademije. Glavna fasada, prema Bulevaru, rešena je asimetrično prema klasičnim uzorima, ali su primenjeni elementi moderni. U pogledu rasporeda masa postoje glavni, centralni deo građevine, koji ima četiri sprata, i ugaoni kubusi koji su niži i imaju po tri sprata.

Glavni elemenat centralnog dela fasade prema Bulevaru predstavlja trinaest velikih staklenih površina, podužnih prozora na malim razmacima koji se protežu kroz drugi, treći i četvrti sprat, sastavljeni od malih okana. Ispod svakoga od tih izduženih prozora, na prvome spratu je udvojeni manji prozor. Duž celog ovog dela u pri-

⁵⁹ D. Tajtacak, *nav. delo*, 114; *Politika*, t. XI 1936.

⁶⁰ ELU, 3, 522.

zemlju se pruža trem sa nadstrešnicom koju nose stubovi malog kvadratnog preseka. Ovi stubovi su tamne boje, od istog materijala od koga su sokle na ce- loj građevini. Tako i ovde, kao i kod Opštinske štedionice, Najman suprotstavlja tamnu boju donjih delova zgrade prema svetloj boji ostalog dela fasade. Ispred trema, glavni ulaz ukrašavaju dve skulptorske kompozicije.

I na ugaonim delovima glavne fasade naglašena je vertikalna. Na svakome od tri sprata nalazi se po šest prozora, u stvari po tri udvojena prozora koji su ver- tikalno povezani nekom vrstom lizena malog pravougaonog preseka. Ova situa- cija se ponavlja i na fasadi ugaonog dela prema Ruskoj ulici, samo što su ovde po četiri udvojena prozora na svakom spratu. Prema Ruskoj ulici, na ugaoni tro- spratni deo nadovezuje se onaj četvorospratni centralni deo zgrade koji se vidi i na glavnoj fasadi. Uz ugaoni kubus na četvorospratnom delu fasade nalazi se veliki izduženi prozor koji ide kroz sve spratove, nešto drukčije rešen od takvih prozora glavne fasade. Četvorospratni deo fasade prema Ruskoj ulici obrađen je na isti način kao i ugaoni delovi, samo što je drukčiji broj i raspored prozora. Ova sporedna fasada je, dakle, rešena asimetrično.

Kuća P. Milanovića

Ulica Đure Salaja br. 6

Zgrada je podignuta 1938, a sopstvenik bogati trgovac i član uprave Narodne banke, zahtevao je od projektanta da glavnu fasadu izradi po uzoru na jednu od- ređenu palatu u Rimu, što je arh. Najman morao učiniti.⁶¹ Zgrada ima prizemlje i tri sprata, sa velikim spratnim visinama. Arhitektura fasade je eklektička sa bo- gatom primenom elemenata italijanskog baroka. Rešenje fasade je simetrično, sa po sedam otvora u svakome nivou i sa vrlo bogato obrađenom ulaznom ka- pijom na sredini fasade, iznad koje je u visini prvog sprata veliki balkon, jedini na fasadi. Inače na zgradi nema rizalita, polustubova, niti pilastera, nego je ce- lokupna dekoracija rešena na jednoj površini, uglavnom oko prozora. Cela kom- pozicija se završava bogato obrađenim vencem. Najbogatije su obrađeni prozo- ri prvog sprata, iznad kojih su barokni timpanoni komplikovanog oblika. Iznad prozora drugog sprata su trouglasti timpanoni, dok ih iznad prozora trećeg sprata nema, nego tu nalazimo plastične ukrase specifičnih oblika. Svi prozori imaju profilisane okvire, a donjom ivicom prozora ili između njih javljaju se plitki venci.

SUMBUL SAMUEL

(Sarajevo 1887 — Parma, Italija, 23. II 1947)

U Sarajevu je učio osnovnu i srednju školu; otac mu je bio apotekar u Sarajevu i zvao se Jakov, a majka mu se zvala Ester iz poznate bosanske jevrejske poro-

⁶¹ B. Nestorović, *nav. članak*, 361—362, 379 pod 24.

234 D. Đurić-Zamolo

dice. Otac joj je bio lekar, prvi Bosanac koji je završio Medicinski fakultet, a de-
da Avram Salom bio je narodni lekar i zet bosanskog rabina Isaka Davida Parda.
Samuel je završio fakultet u Beču, gde su studirala i ostala njegova braća.⁶² U
Beograd je došao posle prvog svetskog rata i radio u preduzeću čija je firma
glasila »Arhitektonsko-građevinsko preduzeće anđ. S. Sumbula i inž. H. Isakovi-
ća«.⁶³ Godine 1933. stanovao je u Brankovoj br. 8,⁶⁴ a to je prema kazivanju nje-
govoga sestrića bila njegova kuća, koju je sam i projektovao. Osim arhitekturom,
S. Sumbul se bavio i slikarstvom, pa je kod sestrića sačuvan i njegov autoport-
ret. Sumbul je imao i svoj mali slikarski atelje uz slikarsku školu slikara Mlade-
na Josića.⁶⁵ Uspeo je da preživi drugi svetski rat, a umro je u Parmi u Italiji; 23.
februara 1947. Sahranjen je u Parmi, gde na groblju postoji njegov nadgrobni
spomenik.⁶⁶

Savez jevrejskih opština Jugoslavije

Ulica 7. jula br. 71a

Zgrada je završena 1935,⁶⁷ a ima dugačko lice i veliku površinu osnove. Među
prostorijama su i veća sala i prostorije Jevrejskog istorijskog muzeja. Objekat
ima prizemlje i pet spratova. Zbog terena u padu, prizemlje u jednom delu po-
staje suteran. Glavna fasada ima bogatu plastičnu dekoraciju, a rešena je dosta
komplifikovano. Pre svega, rešenje je simetrično osim u prizemlju, gde se pored
glavnih ulaznih vrata koja su postavljena na sredini pojavljuje još jedan ulaz na
desnom kraju zgrade gde je teren najniži. Inače je cela fasada podeljena u zone
i po horizontali i po vertikali, uz primenu različite klasicističke i romantičarske
plastične dekoracije. Prizemlje i prvi sprat imaju zidove rešene rustično, sa uvu-
čenim, ne tako dubokim horizontalnim fugama. Svi otvori u ova dva nivoa zavr-
šavaju se lučno sa bogatom profilacijom. Specijalno je bogato dekorisana ulazna
kapija na sredini fasade. Drugi, treći i četvrti sprat shvaćeni su kao celina i ov-
de je vertikalizam naglašen pilastrima i profilisanim okvirima oko prozora koji
se protežu kroz sva tri sprata. Svaki nivo u ovoj zoni ima po osam prozora, među
kojima svaki četvrti i peti predstavlja u stvari dvojni prozor. Razmaci između pro-
zora nisu jednaki nego su manji na sredini, a veći prema krajevima zgrade. Sred-
nji deo ove zone sa šest prozora, odnosno sa tri dvojna prozora po visini, erkerno
ispada prema ostaloj površini fasade. U visini drugog sprata postoje i tri balkona
sa bogato dekorisanom ogradom, a bogata dekoracija se javlja i na površinama zida
između prozora po vertikali. Ukupno uzevši, dekoracija je preterano bogata i čini
se da je arhitekta imao »horor vacui«. Na petom spratu je mnogo veći broj pro-

⁶² Usmeni podaci Majera Altarca iz aprila 1986. godine; sina Samuelove sestre. Samuel Sumbul je imao sedmoro braće i sestara, a rođen je kao šesto dete u porodici. Samuel i još dvojica njegove braće nisu se ženili; M. Altarcac ima genealogiju porodice.

⁶³ IAB, Arhiva planova i zgrada 1918—1941, plan zgrade u Jevrejskoj ulici br. 16 iz 1922. godine.

⁶⁴ Potpuni adresar Beograda, Zemuna i Pančeva, Beograd 1933, 58—59.

⁶⁵ Usmeni podatak Lucii Petrović, sekretara Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, čija je sestra Ester Mevo-
rah pohađala školu Mladena Josića.

⁶⁶ Usmeni podaci Majera Altarca koji ima rešenje o nasleđu sa upisanim datumom smrti Samuela Sumbula.

⁶⁷ Podatak da je Sumbul projektovao zgradu dobijen je od Lucii Petrović, sekretara Saveza jevrejskih opština, što je potvrdilo i Majer Altarcac, Sumbulov sestrić. Altarcac tvrdi da se S. Sumbul posle izgradnje ove gra-
devine prestao baviti arhitekturom i opredelio se samo za slikarstvo.

zora, ali se oni javljaju kao bifore i trifore iznad pojedinačnih prozora ostalih spratova. Ovde se prozori završavaju lučno, sa stubićima u okviru bifora i trifora. U visini krova je atika koja na sredini ima oblik trouglastog timpanona.

Jevrejsko dobrotvorno društvo »Oneg Šabat i Gemulat Hasadim«
Jevrejska ulica br. 16

Zgrada predstavlja drugo značajno ostvarenje arh. Sumbula, a u neizmenjenom obliku postoji i danas. Projektant i izvođač građevine bilo je Arhitektonsko-građevinsko preduzeće arh. S. Sumbula i inž. H. Isakovića, kako je naznačeno na planovima, u potpunosti sačuvanim.⁶⁸ Odavde možemo izvesti zaključak da je zgradu projektovao arh. Sumbul, a izveo je inž. Isaković. Izgradnja kuće počela je u junu 1922, a završena 18. januara 1923, što je rekordno kratko vreme za zgradu koja ima prizemlje, dva sprata i mansardu. Zgrada je rešena tako što se u prizemlju, s jedne i druge strane od ulaza na sredini fasade, nalaze na desnoj strani stan, a na levoj mala sala. Iza male sale u krilu zgrade prema dvorištu nalazi se velika sala, koja je u izvesnim slučajevima služila i kao sinagoga. Sala ima galeriju, koja prvobitnim projektom nije bila predviđena nego je zbog nje tražena izmena plana. Na oba sprata i na mansardi okrenutoj prema dvorištu nalaze se po dva stana, od kojih su oni na mansardi manji.⁶⁹

Fasada je rešena asimetrično, u eklektičkoj arhitekturi, ali sa dekorativnim elementima koji su vrlo retki u arhitekturi Beograda. Zgrada ima kameni sokl i prizemlje u imitaciji kamena sa uvučenim horizontalnim fugama. Vrlo bogato je obrađen ulazni portal koji obuhvata dvoja vrata, za deo sa salama levo, i za stanove desno. Sa nekoliko širokih stepenika dolazi se do podesta pred nešto uvučenim kapijama, dok su sa strana u ravni fasadnog zida stubovi koji nose građu sa ispadom prema ravni fasade. Iznad grede je jedini balkon na fasadi u visini prvog sprata, sa zidanom ogradom specifično dekorisanom. Sa obeju strana portala su po dva prozora, a iznad prizemlja je podeoni venac. Prvi i drugi sprat na fasadi su jedinstveno obrađeni zajedno sa visokom atikom.

Osim krajnjih prozora, ostali prozori prvog i drugog sprata ne odgovaraju otvorima u prizemlju. Veoma je naglašen široki središnji deo fasade, podvučen i znatno višom atikom u odnosu na krajnje delove. Ivicama ovog srednjeg dela fasade protežu se neka vrsta širokih profilisanih pilastera koji počivaju na specifično obrađenim konzolama u visini prvog sprata. Pilastri se u visini krova produžavaju u takođe specifično obrađene kulice sa nazubljenim ukrasima, koje čine najviši deo građevine. I osvinom simetrane fasade proteže se neka vrsta pilastra, od koga su levo i desno, prema pilastrima sa kulicama, postavljena na svakom spratu po dva prozora, obrađena kao bifore. Prozori prvog sprata završavaju se arhitravno, a drugog sprata lučno. Između i iznad svih ovih prozora ima i drugih specifičnih

⁶⁸ IAB, Arhiva planova zgrada 1918—1941.

⁶⁹ D. Đurić-Zamolo, »Stara Jevrejska četvrt...«, 63—64.

plastično obrađenih dekorativnih elemenata. Iznad centralnog dela fasade je visoka atika između nazubljenih kulica. Atika ima takođe bogatu plastičnu dekoraciju, a i sama se završava zupčasto, zupcima u obliku strelica. Krajnji prozori imaju zajednički okvir kroz oba sprata koji se završava polukružno, dok je između prozora plitka plastična dekoracija. Krajnje ivice fasade ukrašene su širokim profilisanim pilastrima koji se u krovu završavaju malim, interesantno oblikovanim kupolicama. I deo fasade iznad krajnjih prozora završen je u krovu nižom atikom sa zupcima istog oblika kao što su oni iznad srednjeg dela fasade.

Kuća Samuela Sumbula
Brankova ulica br. 8

Sumbul je sam projektovao i sagradio svoju kuću⁷⁰ oko 1930. godine. Zgrada je uzidana sa obe strane, ima prizemlje, tri sprata i mansardu, a u svakom nivou su po četiri otvora na uličnoj fasadi. Sredinom fasade pruža se rizalit sa po dva otvora na svakome spratu. Ovih šest otvora su balkonska vrata pred kojima su balkoni sa ogradom od balustrada. Na oba kraja fasade su prozori koji su vertikalno spojeni profilisanim okvirima. Na zgradi ima i drugih manjih dekorativnih elemenata, što sve ukazuje na eklektičnost ove arhitekture. Ipak dekoracija nije preterano bogata, kao što je slučaj sa dvema prethodno prikazanim građevinama.

Spomenik Jevrejima palim u prvom svetskom ratu⁷¹
Jevrejsko groblje u Ruzveltovoj ulici

Spomenik predstavlja arhitektonsko-skulptoralnu kompoziciju koja počiva na velikoj pravougaonoj ploči od belog granita, postavljenoj desno od ulaza u groblje. I svi ostali elementi spomenika su isklesani u belom granitu. Glavni motiv spomenika je centralno postavljeni stub specifičnog preseka na čijem je vrhu orao. Na sredini prednjeg dela velike ploče postavljen je reljef, dok su na krajevima skulpture lavova. Levo i desno od centralnog stuba postavljene su u blagom luku pojedinačne nadgrobne ploče, dok je iza stuba dugačka vertikalno postavljena ploča sa imenima poginulih. Ivicama glavne ploče, a iza pojedinačnih nadgrobnih ploča, postavljene su klupe. Cela kompozicija deluje dosta upečatljivo.

ŠLANG MILAN
(Beograd oko 1900 — ?)

Iako sin rabina Ignjata Šlanga koji je napisao i 1926. godine objavio poznatu knjigu *Jevreji u Beogradu*, o Milanu Šlangu nisu sačuvani podaci ni u Savezu jevrejskih

⁷⁰ Usmeni podatak Sumbulovog sestrića Majera Altarac; na ovoj adresi nalazimo Sumbula i u Potpunom adresaru za 1933. godinu, 58—59.

⁷¹ Da je ovaj spomenik projektovao arh. Samuel Sumbul, podatak je dao njegov sestrić Majer Altarac.

opština ni u Jevrejskom istorijskom muzeju. Luci Petrović, sekretar Saveza, zna po pričanju starijih da je Milan Šlang projektovao sinagogu aškenaskog obreda u Kosmajskoj ulici br. 19. Ona takođe zna da je Milan Šlang studirao arhitekturu, ali da zbog jednog ispita nije diplomirao. Međutim, ona smatra da se mora uzeti u obzir kao graditelj Beograda pre svega zato što je projektovao jednu značajnu građevinu, a zatim i stoga što su ga smatrali talentovanim projektantom. On je projektovao i druge zgrade u Beogradu, samo su mu projekte potpisivali drugi jer nije imao ovlašćenje. Da je Šlang projektovao sinagogu znao je i prof. arh. Branislav Kojić, akademik, kao i to da je bio sin jevrejskog javnog radnika. Najjači dokaz o autorstvu projektanta sinagoge je objavljeni arhitektonski crtež fasade zgrade sa potpisom Milana Šlanga u knjizi njegovog oca *Jevreji u Beogradu*.⁷²

Sinagoga aškenaskog obreda

Ulica maršala Birjuzova (ranije Kosmajska) br. 19

Građevina ima prizemlje i četiri sprata. Arhitektura je eklektična sa romantičarskim i klasičnim odlikama. Celokupno rešenje je akademski strogo simetrično, ali su primenjeni elementi suviše raznoliki, tako da fasada u opštem utisku deluje uznemireno. Centralni deo fasade zauzimaju četiri široka i visoka polukružno završena prozora koji osvetljavaju samu glavnu prostoriju sinagoge. Sala po visini zauzima prvi i drugi sprat zgrade. Pošto sam u zgradi bila jednom prilikom pred drugi svetski rat sećam se da je u sali postojala galerija. Sinagoga nije na regulacionoj liniji ulice, nego je pred njom dvorište, odakle se širokim trokrakim stepeništem ulazi u zgradu. Od srednjeg stepenišnog kraka, ostala dva kraka vode uz zgradu prema terasama ispred oba kraja fasade. Sa obeju ovih simetrično položenih terasa u visini prvog sprata ulazi se u sinagogu na dva mesta kroz velika ulazna vrata. Ispod ovih vrata nalaze se vrata i u prizemlju, ali nešto manje visine. Iznad ovih vrata u visini drugog sprata je po jedan prozor, završen polukružnim lukom, kako se završavaju i sva vrata. Treći sprat zgrade drukčije je rešen od donjih delova. Srednji deo trećeg sprata iznad velike sale ima fasadni zid povučen u odnosu na ravan fasadnog zida donjih delova zgrade, tako da se u ovom delu trećeg sprata obrazuje terasa sa ogradom kakva je na prilaznom stepeništu. Iznad ovog povučenog dela trećeg sprata uzdiže se četvrti sprat koji nosi trouglasti zabat, neku vrstu timpanona. Svim stranama trougla idu plitko profilisani venci, a jedini ukras na sredini trouglastog polja je okrugli reljef sa jevrejskim znakom šestokrake zvezde. Krajevi fasade trećeg sprata su u istoj ravni sa donjim delovima, a iznad ovih su terase sa ogradama koje su jednake sa ogradama prilaznog stepeništa. Krajnji delovi fasade, sa po jednim otvorom u svakom nivou, pojavljuju se kao plitki rizaliti u odnosu na ravan fasade srednjeg dela prizemlja, prvog i drugog sprata. Svi otvori na zgradi završavaju se polukružno osim dva prozora u prizemlju prema srednjem stepenišnom kraku. Na trećem spratu, na rizalitim se nalazi po jedan veliki polukružni prozor većeg prečnika od ostalih polukružnih

⁷² I. Šlang, *Jevreji u Beogradu*, Beograd 1926, 131; prema rečima Milice Mihajlović, kustosa Jevrejskog istorijskog muzeja, oni imaju projekat sinagoge sa potpisom drugog arhitekta, ali ne znaju da li je to Šlangov projekat koji je drugi potpisao, ili je to neki kasniji projekat za adaptaciju sinagoge.

lukova na zgradi. Srednji povučeni deo fasade trećeg sprata ima četiri prozora iznad onih visokih koji idu kroz prvi i drugi sprat, dok četvrti sprat ima osam prozora na jednakim razmacima. Osim pomenutih ukrasa na fasadi postoje podeoni vencići ispod i u produžetku svih ograda, a svi otvori imaju profilisane okvire. Pred kružnog reljefa u timpanonu, na fasadi je još pet manjih kružnih reljefa sa jevrejskim znacima: tri reljefa između srednja četiri prozora trećeg sprata i dva simetrično položena u visini prizemlja na zidovima na kojima leže dva stepenišna kraka koja idu uz zidove prizemlja.

Zgrada i danas postoji u Ulici maršala Birjuzova, daleko povučena od regulacione linije ulice na kojoj je ograda oko predbašte. Prostor pred zgradom bi se mogao mnogo bolje urediti nego što je sada, pošto je dosta veliki i ima zasađenog drveća. Sama građevina je gotovo potpuno tačno izvedena prema projektu Milana Šlanga. Ima samo nekih manjih razlika u detaljima, što je možda posledica kasnijih intervencija.

TALVI LEON

(Beograd, oko 1880, — Izrael posle 1941)

Leon Talvi je iz beogradske jevrejske porodice. Otac mu je bio trgovac. Osnovnu školu i gimnaziju završio je u Beogradu, a Tehničku visoku školu u Švajcarskoj.⁷³ Na osnovu potpisa na sačuvanom planu⁷⁴ možemo zaključiti da je završio Građevinski fakultet jer se potpisivao sa Ing. Posle završenih studija vratio se u Beograd i prihvatio se poslova u svojoj struci. Prema dru Tajtacaku, njegova delatnost u Beogradu bila je obimna; bio je projektant većeg broja velikih zgrada, ali celokupna njegova delatnost nije zasad poznata. Dr Tajtacak, koji ga je poznavao, piše da je Leon Talvi bio lep čovek, visokog rasta, uvek lepo odeven, ugladen, dobre naravi i sa velikim krugom prijatelja.⁷⁵ Posle prvog svetskog rata stanovao je u današnjoj Ulici Tadeuša Koščušskog br. 23a, nekada Knez-Mihailov venac.⁷⁶ Poslednji Talvijev projekat je hotel »Palas«, Topličin venac br. 23, njegovo zasad najveće i najbolje poznato delo. On je bio sopstvenik hotela,⁷⁷ a sam je vršio i nadzor nad izvođenjem. Međutim, građevinski materijal je poskupljivao, u toku gradnje tako da se Talvi morao zaduživati. Nemogavši da otplaćuje dugove sa velikim kamatama morao je prodati hotel. Pred drugi svetski rat emigrirao je u Izrael, gde je i umro.⁷⁸

⁷³ D. Tajtacak, *nav. delo*, 113.

⁷⁴ MGB, Ur. 14224.

⁷⁵ D. Tajtacak, *nav. delo*, 113.

⁷⁶ A. Surorin, *nav. delo*.

⁷⁷ *Beograd u prošlosti i sadašnjosti*, Zbornik radova, Beograd 1927, oglaš na kraju knjige.

⁷⁸ D. Tajtacak, *nav. delo*, 113.

Hotel »Palas«
Topličin venac br. 23

Zgrada pripada dosta uprošćenoj eklektičnoj arhitekturi, gde je generalno rešenje fasade akademsko, strogo simetrično, dok dekoracija predstavlja mešavinu klasicističkih i secesijskih elemenata. Građevina je sagrađena na terenu u padu, tako da joj je suteran na jednome kraju fasade podrum, a na drugome prizemlje. Dužina fasade iznosi oko 22 m. Osim suterena, hotel ima prizemlje i šest spratova, od kojih su poslednja dva naknadno dozidana, s tim što je stara atika koja je bila iznad četvrtog sprata premeštena iznad šestog.

Hotel je renoviran 1985. i predstavlja objekat A kategorije. Cela površina fasade prvobitnog hotela ima sivi ton imitacije kamena sa horizontalnim uvučenim fugama. Površina fasade dozidanog petog i šestog sprata obojena je belom bojom, kako su obojene i lizene koje se protežu duž drugog, trećeg i četvrtog sprata. Na fasadi je postavljeno osam lizena, između kojih su po sedam prozora na svakom spratu. Simetrično rešena fasada ima bogatije dekorisana srednja tri prozora i oba krajnja u visini drugog i trećeg sprata. Ovih deset otvora, u stvari predstavljaju vrata pred kojima su balkoni zaobljenih osnova, sa gvozdrenom ogradom. Iznad ovih otvora u visini trećeg sprata su prelomljene profilisane grediće, ispod kojih je plastična floralna dekoracija. Zanimljivi su detalji i ljudske glave u reliefu na vrhu svake lizene. Simetrično rešenje fasade podvlači i središnja atika sa trouglastim poljem u sredini, na kome je jedini dekorativni okrugli prozor na zgradi. Kao odlika klasicističke arhitekture, na zgradi se pojavljuju podeoni venci iznad prizemlja, prvog i četvrtog sprata. Najizraženiji je ovaj poslednji, koji je nekad predstavljao krovni venac. Ovako restaurisana zgrada, koja se vidi u osovini Vuka Karadžića ulice, ldući od Knez-Mihailove, izgleda lepo, mirno i reprezentativno. Hotel je sagrađen 1927. prema najsavremenijim principima i vrlo luksuzno.⁷⁹ U prizemlju i suterenu su zajedničke prostorije hotela, a na spratovima hotelske sobe za goste. Nivo hotela održao se do naših dana.

Kuća Josifa Alkalaja
Ulica 7. jula br. 30—32

Sačuvan je projekat sa potpisom »Ing. L. P. Talvi« od 23. novembra 1913. godine za poslovnu zgradu trgovca Josifa Alkalaja.⁸⁰ Zgrada ima podrum, prizemlje i jedan sprat, čije su osnove na jednom listu ozolida sačuvane, dok preseka i izgleda nema. Kuća ima dužinu lica od 15 m, ali joj je zato velika dubina, 34 m, sve do sokačeta koje je nekada ovde postojalo, paralelno sa Ulicom 7. jula. U prizemlju se nalaze dva dućana, magacin, sporedne prostorije i dug ulazni hodnik sa stepeništem za sprat. Na spratu su trosoban stan prema sokačetu sa sporednim pro-

⁷⁹ Isto; planovi zgrade su sačuvani u Istorijском архиву Beograda, Arhiva planova zgrada 1918—1941; projekat sadašnje rekonstrukcije izradio je arh. Zoran Jakovljević sa saradnicima iz Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda.

⁸⁰ MGB, Ur. 14224.

storijama, ali bez kupatila, i magacinske prostorije. Danas je u Ulici 7. jula br. 32 stara zgrada sa prizemljem i jednim spratom, čija dužina fasade odgovara kući J. Alkalaja. Međutim, drugi elementi fasade se ne poklapaju. Na projektu, fasada na spratu ima sedam prozora, od kojih tri srednja čine triforu, dok se na postojećoj zgradi na spratu nalazi šest prozora na jednakim razmacima. Razlika postoji i u prizemlju, jer danas na zgradi nema ulaznih vrata za hodnik koji vodi prema stepeništu za sprat. Prema tome, ovo ne bi mogla biti kuća J. Alkalaja osim ako projekat nije izmenjen, ili ako u prošlosti nisu učinjene veće prepravke. Takođe se može desiti da je u prošlosti izmenjena numeracija kuće, pa je na današnjem br. 32 neka druga kuća, a da je kuća J. Alkalaja srušena. Danas na celoj parnoj strani Ulice 7. jula između Knez-Mihailove i Zmaja od Noćaja nema kuće koja bi ličila na kuću J. Alkalaja.

Ostali radovi

O ostalim projektima arh. Talvija se danas ne zna, ali je poznat njegov rad na izvođenju građevina pre prvog svetskog rata. Tako je zabeleženo da su arhitekti Talvi i Benaroja izvodili radove na zgradi sanatorijuma »Vračar«, na uglu ulica Birčaninove i Generala Ždanova.⁸¹ Takođe se zna da je arh. Talvi učestvovao na licitaciji za izvođenje temelja i sokla Narodne skupštine oko 1906. godine, ali nije uspeo da dobije taj posao.⁸²

VAJSMAN ERNEST

(Slavonska Požega 1903 — Harlem, SAD, 1985)

Osnovne biografske podatke o Vajsmanu nalazimo u nedavno objavljenom Katalogu izložbe o Jevrejima u Jugoslaviji.⁸³ On je hrvatski arhitekta rođen u hrvatskoj provinciji, gde je svakako završio osnovnu i srednju školu. Arhitektonsko školovanje završio je kod Korbizijea. Još krajem dvadesetih godina prihvatio je avantgardnu modernu arhitekturu, u čijem se duhu i školovao. Njegov opus nije tako obiman, a veliki deo života proveo je u inostranstvu.⁸⁴ Izvesno vreme je živio u Beogradu jer mu je 1940. bila adresa na Terazijama (tada Prestolonaslednikov trg) br. 45.⁸⁵ Za Beograd je projektovao i jednu značajnu građevinu, Dom novinara u kome su danas Tanjug i Klub novinara.

⁸¹ C. Gordić, »Arhitektonsko nasleđe grada Beograda«, 1, Saopštenje Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, sv. 6, 1966, 79 pod 196.

⁸² B. Nestorović, »Jovan Ilkić, beogradski arhitekta«, *Godišnjak grada Beograda*, XIX, 1972, 269 pod 10.

⁸³ *Židovi na tlu Jugoslavije*, katalog istoimene izložbe, Muzejski prostor, Zagreb 1988.

⁸⁴ LEJ, 1, 589.

⁸⁵ *Popis ovlašćenih inženjera*.

**J. Najman,
Trgovačka akademija,
ugao ulica Cetinjska 5 i
29. novembra,
današnji izgled**

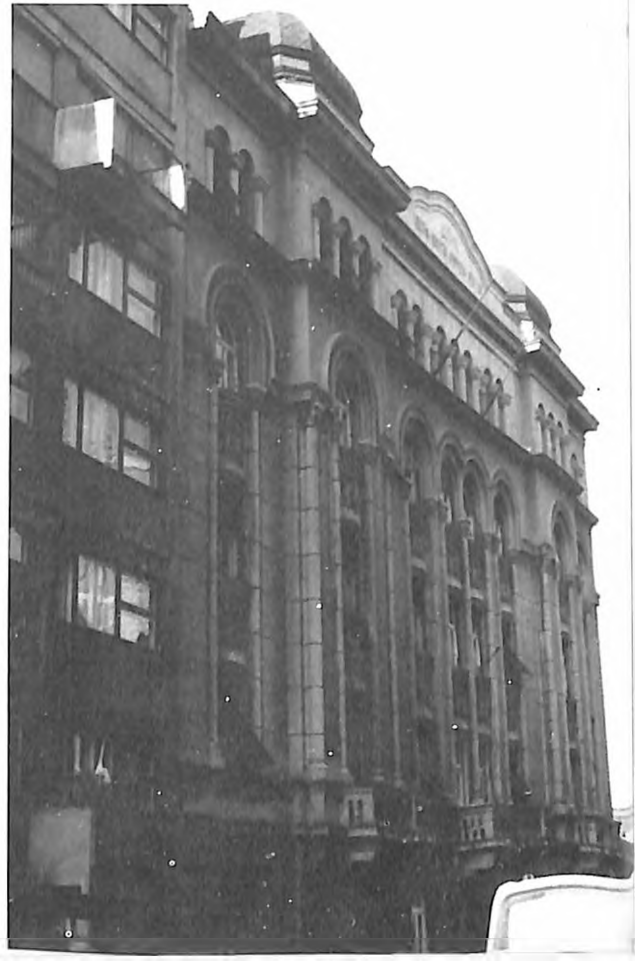

**J. Najman, Opštinska štedionica,
Zeleni venac 16, današnji izgled**

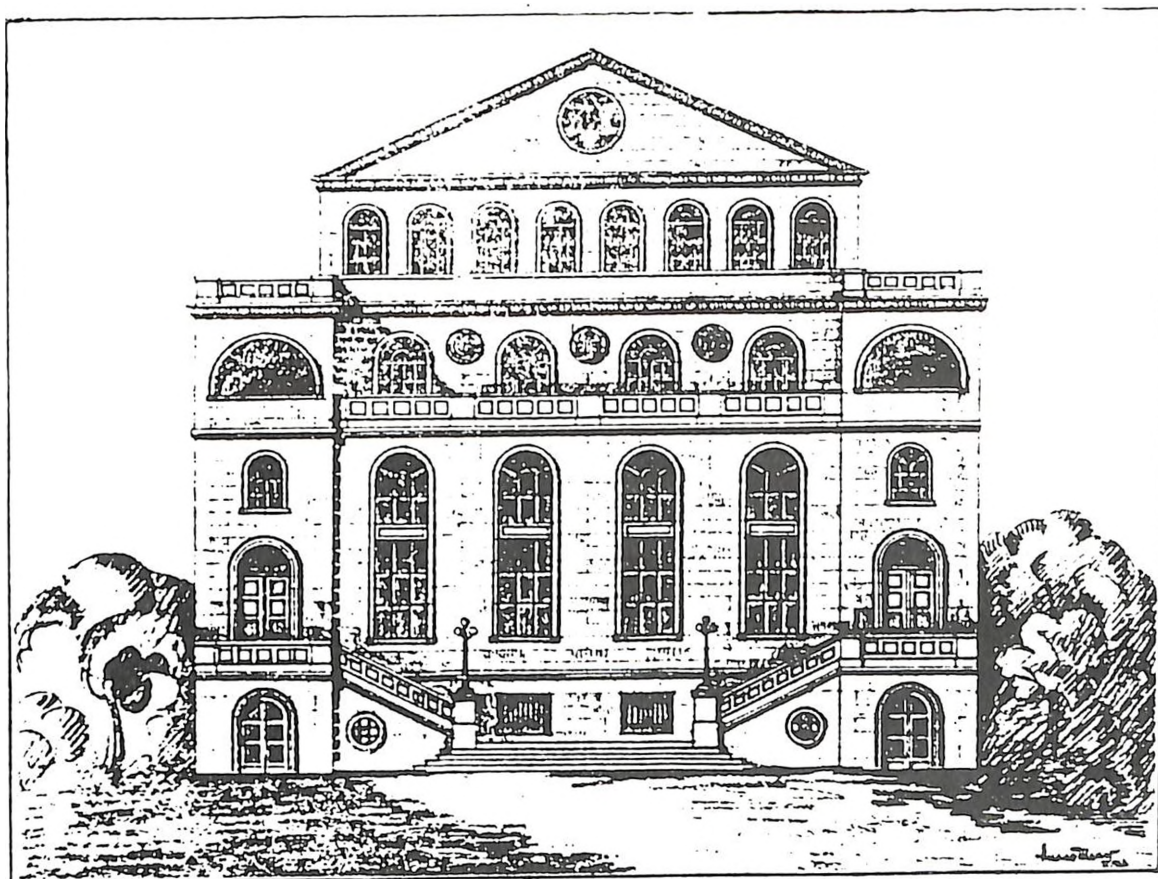

S. Sumbul, Jevrejsko dobrotvorno društvo "Oneg Šabat" i "Gemilut Hasidim", Jevrejska ulica 16, današnji izgled

S. Sumbul, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, 7. jula ul. 7a, današnji izgled

S. Sumbul, Spomenik Jevrejima
palim u I svetskom ratu,
jevrejsko groblje,
Ruzveltova ulica, današnji izgled

M. Šlang, Aškenaska sinagoga, Kosmajaska ul. 19

L. Talvi, Hotel "Palas", Topličin venac 23,
današnji izgled

E. Vajsman, Dom novinara (danas Tanjug),
Generala Ždanova 28, današnji izgled

Dom novinara (danas Tanjug)
Ulica generala Ždanova br. 28

Zgrada je sagrađena 1935. godine;⁸⁶ ima podrum, prizemlje i šest spratova, a ugrađena je sa obe strane. O njoj arh. Uroš Martinović piše da je jedno od najboljih ostvarenja toga vremena u Beogradu »po jasnom konstruktivnom sklopu, po maksimalno ostvarenoj fleksibilnosti unutrašnjeg prostora«.⁸⁷ Arh. Vajsman je projektujući ovu građevinu primenio sve osnovne principe tada u Beogradu još avangardne moderne arhitekture. Osnove su rešene funkcionalno, fasada je glatka i bez ornamentata, a simetrija je u potpunosti odbačena. Samo su tri elementa pomoću kojih rešava fasadu svih šest spratova: puna zidna masa, prozorska okna u nizu i lođe. Zidna masa i prozori su u jednoj ravni, dok je fasada oživljena lođama sa svojim senkama i jednostavno obradenim ogradama. Pomoću ovih lođa, arh. Vajsman je na interesantan i neuobičajen način rešio pitanje osvetljavanja, takođe interesantnog i neuobičajenog kružnog stepeništa. Lođe na fasadi nisu postavljene u osovini simetrije, nego je na levoj strani niz od jedanaest prozorskih okana, a na desnoj od osam. Lođe su postavljene od prvog do petog sprata, dok na šestom spratu nema lođe, tako da odve duž cele fasade neprekinut niz prozorskih okana kao završni motiv fasade.

Celu šestospratnu fasadnu površinu nosi u prizemlju pet okruglih relativno vitkih glatkih stubova na jednakim razmacima. Ali i ovde je primenjena asimetrija, jer krajnji stubovi nisu podjednako udaljeni od ivica zgrade. Ovim stubovima je Vajsman želeo da na neki način postigne monumentalnost i da senkama u prizemlju takođe oživi ravnu površinu fasade. Međutim, verovatno da bi maksimalno iskoristio površinu prizemlja, stubove je postavio tako da su od zida prizemlja udaljeni samo za oko dvadesetak santimetara. Glavni ulaz u zgradu nalazi se ispod lođa, a na desnom kraju zgrade je kolski ulaz u dvorište, odakle se ulazi i u restoran.

ZAKLJUČAK

Posle izvršenog istraživanja izvora za obrađenu temu mogli smo izdvojiti trinaestoricu Jevreja graditelja Beograda do 1941. godine za koje je bilo dovoljno podataka da se o njima moglo posebno govoriti. Većina od njih je iz beogradskih porodica, a ima i onih koji nisu Beograđani, ali su veliki deo radnog veka proveli u Beogradu. Osim toga, i dvojica zagrebačkih arhitekata, Hugo Erlih i Ernest Vajsman, dali su svoj doprinos izgradnji Beograda.

Na osnovu svega izloženog može se zaključiti da je među Jevrejima graditeljima Beograda do 1941. godine najznačajniji Josif Najman i po kvalitetu izvedenih dela i po njihovom broju. On je pratio kretanja u razvoju beogradske arhitekture na način kako su to činili i mnogi drugi značajni arhitekti Beograda u periodu između

⁸⁶ *Beogradske opštinske novine*, br. 4, 1939, 279—280.

⁸⁷ U. Martinović, *nav. delo*, 54.

242 D. Đurić-Zamolo

dva svetska rata. Njegova prva ostvarenja imala su odlike akademizma i eklektizma nešto uprošćenih oblika, dok kasnije prihvata moderne tendencije funkcionalne i bezornamentalne arhitekture.

Analiziraćemo rad ostale dvanaestorice arhitekata najpre po vrsti i broju izvedenih objekata, a zatim po stilskim karakteristikama i kvalitetu. Prethodno treba izdvojiti Hermana Mondšajna jer se on bavio samo izvođenjem beogradskih građevina.

Pre svega uočavamo da je većina graditelja projektovala i javne i stambene zgrade, dok su Josif Albala, Jovan Koen i Isidor Levi projektovali samo stambene objekte. Isak Azriel, Miša Manojlović i Samuel Sumbul imaju među svojim ostvarenjima po dve javne građevine, a ostali ih imaju po jednu.

Što se tiče stilskih karakteristika arhitekture naših graditelja, Viktor David Azriel, koji je radio pre prvog svetskog rata, prihvatio je secesiju i svojim Robnim magazinom postigao značajan uspeh. Jovan Koen je takođe radio pre prvog svetskog rata i na svojim malim stambenim zgradama primenjivao skromne dekorativne elemente tada uobičajene eklektičke arhitekture. Leon Talvi je radio i pre i posle prvog svetskog rata, ali pre pojave moderne arhitekture u Beogradu. Njegova arhitektura je zato eklektična, ali sa uprošćenim oblicima. Hotel »Palas« arh. Talvija spada u red boljih ostvarenja epohe postakademizma. Milan Šlang i Isidor Levi su delovali takođe pre pojave moderne arhitekture, pa su i njihova ostvarenja eklektična. Naročito se ističe Šlangova sinagoga svojom zanimljivom arhitekturom i bogatom plastičnom dekoracijom. Rad Samuela Sumbula pokriva gotovo ceo period između dva svetska rata. On međutim nije prihvatio modernizam u arhitekturi i do kraja svoje arhitektonske delatnosti je projektovao eklektički. Odlika njegove arhitekture je preterana primena plastične dekoracije, što je uočljivo na oba njegova projekta građena za potrebe beogradskih Jevreja: Savez jevrejskih opština i Dobrotvorno društvo »Oneg Šabat«.

Preostala petorica arhitekata prihvatila su modernu arhitekturu i danas znamo samo za njihova dela projektovana u modernom duhu funkcionalne i bezornamentalne arhitekture. Obojica zagrebačkih arhitekata projektovala su za Beograd u modernom duhu. Kod Huga Erliha i njegove Udružene banke još uvek se oseća daleka reminiscencija na dotle vladajuće stilove. Ernest Vajsman je sa svojim Novinarskim domom međutim u potpunosti moderan. Potpuno moderni bili su i Miša Manojlović i Isak Azriel, jedini među našim graditeljima koji su projektovali zajednički. Postigli su veoma čisto rešenje, uz prvu nagradu na konkursu, na zgradi Doma inženjera i arhitekata, dok im je Gostioničarski dom manje uspeo. Njihova kolektivna stambena zgrada u Ulici kneza Miloša br. 69 smatra se, naročito rešenjem unutrašnjeg prostora, najboljim ostvarenjem beogradske moderne arhitekture do drugog svetskog rata. Na kraju ostaje još da kažemo da je i Josif Albala projektovao svoje stambene zgrade prema modernim principima.

Ph. D. Divna-Djurić ZAMOLO

S u m m a r y

JEW S — BUILDERS OF BELGRADE PRIOR TO 1941

In the introduction are examined the sources and literature which are the foundation for this essay, with the conclusion that the knowledge of the life and work of Jews — builders of Belgrade until 1941 is very uneven.

Albala, Josif worked in the period prior to World War Two; he projected apartment buildings in Belgrade and Niš. He has accepted contemporary architecture.

Azriel, Isak — his biographical data is not known; he was active between the two world wars, was the registered civil engineer and always worked in collaboration with the architect Milan Manojlović.

Azriel, Viktor David was the first Belgrade Jew who became a builder. He comes from the old Belgrade Jewish family. He worked as architect during the first decade of this century. His most important building, storehouse for Bencion Buli in 7. jula street, no. 16, is also an important achievement of Serbian architecture of that time; the edifice was built in the then new style, art nouveau.

Erlih, Hugo was the Zagreb architect from the well known family of builders; he graduated in Vienna and worked there for some time. Before World War I and between the wars he did most of his work in Zagreb where as the chief executive of architectonic studio he has designed a great number of public and apartment buildings. He was also the professor at the Architectural Faculty in Zagreb. He has projected Udružena banka (Consolidated Bank) in 7. jula street, no. 21.

Koen, Jovan was the civil engineer whose nine projects for the smaller apartment buildings are in Muzej grada Beograda (Museum of the City of Belgrade). Beside being listed in the Belgrade Address Book for 1922 there are no other data on him.

Levi, Isidor was the registered civil engineer about whose life we know nothing. Two of his apartment buildings that were made between the wars still exist; the bigger one, a collective apartment building is located on the corner of Jevrejska and Visokog Stevana streets.

Manojlović, Milan-Miša has graduated architecture in Belgrade. He and architect Isak Azriel had architectonic studio and together have realized all Manojlović's projects between the wars. Their most important works are: apartment building in Kneza Miloša street, no. 69, inženjerski dom (Civil Engineers' House) in Kneza

244 D. Đurić-Zamolo

Miloša street, no. 7 and Gostioničarski dom (Publicans' House) in Jug-Bogdanova street, no. 28. They designed in the contemporary architectural style.

Mondšajn, Herman was the registered civil engineer who has worked on the construction and erection of buildings in Belgrade. The most important ones are: Ministarstvo šuma i ruda (The Ministry of Forests and Ores) and Osiguravajuće društvo »Jugoslavija« (Insurance Society »Yugoslavia«).

Najman, Josif has graduated architecture in Belgrade after World War One and after that has more developed in Paris. After returning to Belgrade he opened the architectonic studio. He entered his projects in open competitions. His most important edifices are: Zadužbina Nikole Spasića (The Bequest of Nikola Spasić) in Knez Mihajlova street, no. 47, Opštinska štedionica (The Communal Savings Bank) in Zeleni venac, no. 16, Državna markarnica (The State Printing House for Postal and Governmental Stamps) in Bulevar Vojvode Mišića, no. 43 and Trgovačka akademija (Tradesmen Academy) in Cetinjska street, no. 5.

Sumbul, Samuel has graduated architecture in Vienna. He came to Belgrade after World War One and had the architectonic and building enterprise. He was also a painter. His most important buildings are: Savez jevrejskih opština (The Federation of Jewish Communities) in 7. jula street, no. 71a and Jevrejsko dobrotvorno društvo »Oneg Šabat« (Jewish Charitable Society »Oneg Šabat«) in Jevrejska street, no. 16.

Šlang, Milan was the son of rabbi Ignjat Šlang. He did not graduate at Architectural Faculty because of one examination but the projected Sinagogu aškenaskog obreda (The Synagogue of the Ashkenazic Rite) in Maršala Biruzova street, no 19 which still exists.

Talvi, Leon has graduated civil engineering in Switzerland. He worked in Belgrade and at the eve of World War Two emigrated to Israel. His most important building is hotel »Palas« (»Palace«), Topličin venac street, no. 23, which is today an A category hotel.

Vajsman, Ernest was the Croatian architect who has finished his schooling with Le Corbusier and had thus accepted modern architecture very early. His opus is not large and he has spent most of his life abroad. In Belgrade he has projected Dom novinara (Journalists' House) in Generala Ždanova street, no. 28.

According to the presented material we can conclude that among Jews — builders of Belgrade prior to 1941, the most relevant one was Josif Najman, as by the quality of his works so also by their quantity. Most of the other builders have designed both public and apartment buildings. Each of them has had one or two realized public edifices. The general characteristic of their style is that Jewish architects were building in the manner accepted in Belgrade of their time.